

3. Sabirdinov A. "Analysis of the poem 'Autumn dreams' by Abdulla Oripov". The American journal of social science and education innovations. Volume 03. Issue 01. 01/31/2021. Issn 2689-100X. Impact factor 5.857. Crossref doi 10 37547/tajssei. P. 556-559. – 559 r.
4. Sabirdinov A. Interpretation of characters in Utkir Hoshimov's story "Yanga". International journal of multicultural and multireligious understanding. Volume 8. Issue 5. May 21, 2021. P. 196-200.
5. Hamidov M. Artistic features of Shukrat's novel "Mashrab". "Actual problems and solutions of modern philology". Collection of materials of the international online conference. ISSN 2364-5369. 7 december, 2020 year. № 13601. P. 125-129.

Yo'ldiriyev Qahhor Vahobovich, filologiya fanlari doktori, professor
Farg'ona davlat universiteti Orcid: 0000-0001-7051-2704 e-mail:
munisnasim@mail.ru

BURGUT OBRAZINING TRINAR TAHLILI

<https://zenodo.org/records/18724345>

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy o'zbek yozuvchilari Nurali Qobul, Xurshid Do'stmuhammad, Shukur Xolmirzayev hikoyalarida burgut obrazi va uning zimmasidagi badiiy-estetik vazifalari haqida fikr yuritilgan. Kirish qismida obraz tahlili asoslanadi. Adabiyotlar tahlili va maqolaning metodologik asos qismida esa bir qator olimlarning ilmiy ishlariga murojaat qilinadi. Bunda obraz yozuvchi badiiy-estetik idealini mujassam etgan vosita ekanligi ta'kidlanadi. Tahlil va natijalar qismida esa har uchala yozuvchining hikoyasidagi burgut obrazi tahlil qilinadi. Maqola oxirida esa izlanish natijada kelingan xulosalar ikki bandda ifodalanadi. Foydalanilgan adabiyotlar 9 nomda sanab ko'rsatilgan.

Kalit so'z va iboralar: obraz, burgut, personaj, hikoya, peyzaj, tavsifiy rivoya, muallif nutqi, roviy nutqi, trinar tahlil, badiiy-estetik vazifa.

IMAGE EAGLE TRINAR ANALYSIS

Annotation: The article discusses the image of the eagle and its artistic and aesthetic tasks in the stories of modern Uzbek writers Nurali Qabul, Khurshid Dostmuhammad, and Shukur Kholmirzayev. The introduction is based on image analysis. In the analysis of the literature and the main part of the article, the scientific works of a number of scientists are referred to. It is emphasized that the image is a tool that embodies the artistic and aesthetic ideal of the writer. In the analysis and results section, the image of the eagle in the stories of all three

writers is analyzed. At the end of the article, the conclusions reached as a result of the research are expressed in two paragraphs. References are listed in 9 titles.

Key words and phrases: image, eagle, persone,, story, peyzaj, descriptive narrative, author's speech, narrator's speech, trinary analysis, artistic-aesthetic task.

ТРИНАРНЫЙ АНАЛИЗ ОБРАЗА ORLA

Аннотация: В статье рассматривается образ орла и его художественно-эстетические задачи в рассказах современных узбекских писателей Нурали Кабула, Хуршида Достмухаммада, Шукура Холмирзаева. Во введении необходимость задачи обосновывается. При анализе литературы и основной части статьи упоминаются научные труды ряда ученых. Подчеркивается, что образ – это инструмент, воплощающий художественно-эстетический идеал писателя. В разделе «Анализ и результаты» анализируется образ орла в рассказах всех трёх писателей. В конце статьи выводы, сделанные в результате исследования, изложены в двух параграфах. Список литературы указан в 9 названиях.

Ключевые слова и выражения: образ, орел, персонаж, сюжет, пейзаж, описательное повествование, авторская речь, речь повествователя, тринарный анализ, художественно-эстетическая задача.

Kirish.

Zamonaviy adabiyotshunoslikda badiiy obrazning predmetlilik darajasi, umumlashtirish ko'rsatkichi, tasvir va ifodasiga ko'ra turlarga ajratish an'anasi mavjud. Bunda muallif qush yoki hayvon tasviri orqali o'zining badiiy-estetik konsepsiyasini izohlashi, obrazning harakatlari orqali zamonaviy shaxsning borliqni anglashi haqidagi qarashlari ifodalaydi. Natijada bir qarashda bir xildek ko'ringan qush obrazi turli vazifa bajarishi mumkin. Yaratgan obrazi zamirida zamonning yetakchi dunyoqarashlari, zamondoshlarning botiniy olami aks ettiriladi. Ayniqsa, qush obrazi va uning turli vaziyati, holatini tasvirlash orqali ijodkorlar juda katta badiiy-falsafiy muammolarni olib chiqishadi. Jumladan, Shukur Xolmirzayev, Nurali Qobul, Xurshid Do'stmuhammad kabi yozuvchilar burgut obraz orqali badiiy tafakkur tadrijini ifodalashgan. Lekin adabiyotshunoslikda mazkur muammo hali tirinar tahlil aspektida tadqiq etilmagan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Zamonaviy o'zbek hikoyachiligida real voqelikni qush, xususan, burgut obrazi orqali ifodalash an'anasi o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Xususan, Nurali Qobulning "Burgutlar cho'qqilarda yashaydi" [3, 89-91], X.Do'stmuhammadning "Qoyalardan balandda" [4, 107-116], Sh.Xolmirzaevning "Bandi burgut"[5, 5-28] hikoyalarida burgut obrazining o'ziga xos ifodasini kuzatish mumkin. Mualliflar burgut obrazini yaratishar ekan, birinchi galda inson haqida fikr yuritishadi. Chunki "badiiy obraz – bu yozuvchiga badiiy-estetik ideal yordamida bevosita jamiyatni hayotiy shaklda ochish imkonini beruvchi inson xarakteri va taqdirini bayon qilishdir"[6, 22]. Yozuvchilar, avvalo, borliqni badiiy qabul qilishning bosh predmeti – inson hayoti ekanligini va yaratilayotgan asarning asosiy qirralari – hayotiy aniqlik qonuniyati va reallikda tasvirlanishini amalga oshirishgan.

Natija va muhokama.

Keltirilgan asarlardan “Burgutlar cho‘qillarda yashaydi” hikoyasi 1981-yilda yozilgan va shu yili “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasida e’lon qilingan. “Qoyalardan balandda” hikoyasi 1986-yilda yozilgani manbada qaytd etilgan. “Bandi burgut” hikoyasi esa 1996-yil yaratilgan.

Nurali Qobul hikoyasini “Do‘stim – chin inson va shoir Andrey Dementevga bag‘ishlayman” deb, X.Do‘stmuhammad esa xalq yozuvchisi Temur Po‘latovning “Mulk” asaridan olingan quyidagi epigraf bilan boshlaydi: Kalxat qarib, tamom holdan toygan va shu bois ro‘paradan esayotgan shamolga qarama-qarshi parvoz etolmas, shamolga chap berish va uni dog‘da qoldirish uchun o‘zini chetga olar, biroq barcha urinishlari zoye ketar edi...” Sh.Xolmirzayev hikoyasida esa bu kabi yozuvlar qayt etilmagan.

Har uch hikoyada ham peyzaj va tavsifiy rivoyadan unumli foydalanish orqali burgutlarning turli holati, zimmasiga qo‘yilgan badiiy-estetik, badiiy g‘oyaviy yuk ochib berilgan. Nurali Qobul va Shukur Xolmirzayev hikoyalarida syujet bosh qahramon-roviy tilidan bayon qilinadi. X.Do‘stmuhammad esa muallif-roviy bayonidan foydalangan. Bu esa o‘z navbatida hikoyalar kompozitsiyasiga ham ta’sir ko‘rsatgan.

“Burgutlar cho‘qqilarda yashaydi” hikoyasi quyidagi ekspozitsiya bilan boshlanadi. “Sharshara dovonidagi hasharchilar o‘tovda tunab, ertasi ertalab Supa tekisligi orqali Baxmalga o‘tmoqchi edik. O‘ylaganimizdek quyosh botar-botmas dovonga yetib kelib, uch yuz metrilar chamasi balandlikdan tushadigan sharsharani tomosha qildik.

Uzoq yo‘l yurib charchagan ekanmiz, shekilli, hammamiz barvaqt yotdik. Bunday havoda ikki soat uxlasang, bas, qushday yengil tortasan kishi. Men yarim kechadayoq toza havodan to‘yib uyg‘ondim. Tong yorishmay turib tashqariga chiqdim-da sharshara tomon yurdim. Qarshimdagi qoyadan bir to‘p kaklik parillab osmonga ko‘tarildi. Ularning sayragan ovozi tog‘- u toshda aks sado berib, darani yoqimli kuy egalladi. Kakliklar galasi qoyaning sharshara boshlanadigan joyiga borib qo‘ndi. “Ertalabki suvga tushibdi”, deya xayolimdan o‘tkazdim”[1.89].

Yozuvchi mazkur lavhada tabiat tasvirini berar ekan, avvalo, sharsharaga katta e’tibor qaratadi. Bu yerda “sharshar” dastlab dovon nomi sifatida beriladi-da, so‘ngra sharsharaning o‘zi tasvirlanadi. Rivoyachi sharsharaning ulug‘ligini ko‘rsatish uchun bu yerdagi havo tozaligi, qoya va kakliklar galasi hamda archalarni ta’riflaydi.

Shukur Xolmirzaev hikoyasi esa tuzilishi jihatidan ajralib turadi. U har biri nisbiy mazmuniy tugallanganlik va o‘ziga xos mantiqqa ega 15 ta kichik bandlardan iborat. Hikoya roviy tilidan so‘zlab beriladi va quyidagicha boshlanadi.

“O‘shanda bir qarich jujuq edim. Teng-to‘shlarim bilan yozda tuproq changitib, qishda qorbo‘ron o‘ynab, bahor kezlarida ham o‘ziga xos ermaklar topib yurgan beg‘am, baxtiyor chog‘larim edi ”[3.3.] Shukur Xolmirzaev roviyning to‘rt-beshta tengqurlari bilan poliz paykallarida izg‘ib yurishi, sabzi, lavlagi, kartoshka bormi kavlab olib, qishloq chetidagi g‘arib shiyponga borib, o‘t yoqib, uning qo‘riga top-tutganini tashlab pishirib yeyishini bayon qiladi-da, so‘ngra gapni tabiat tasviriga buradi:

“Shunday o‘tirishlarning birida havo aynib qoldi: qor-qora, xunuk uvada bulutlar tepamizni bir zumda qoplab oldi-da, xudoning qudrati bilan, tuxumdek-tuxumdek do‘l yog‘a ketdi.

Buning ustiga, osmon darz ketgandek momaqalldiroq qarsilaydi, chaqmoq chaqadi. O, inson bunday paytda ojizligini nechog‘lik aniq sezadi. bu samoviy kuchlar qarshisida yo‘q bo‘lib ketadigandek sezasan o‘zingni” [3.3.]

Bu parchada tabiatning tez o'zgaruvchanligi va uning kuchlari oldida odamning ojizligi haqidagi hissiy-falsafiy mushohada beriladi. Sergak o'quvchida tabiat o'zgarishidan keyingi holatga qiziqish, ojizlik haqidagi mulohazalarga monand teranlik hosil qilinadi.

Xurshid Do'stmuhammad asaridagi peyzajda esa quyosh, izg'irin va nochor burgut tasviri berilgan. "Qoya toshning kamgak yeridan quyoshning beozor tillarang nuri ko'rindi-yu, havo sovib ketdi. Quyosh o'zidan sovuq purkayotgandek bo'ldi, undan taralayotgan zarrin izg'irin qoya toshni yonlab-yalab o'tib, qoya yoqasida turgan burgutning qanotiga, bo'yniga qadalayotgan edi. Burgutning yog'i ostida g'o'dir toshga tegay-tegay deb osilib qolgan qo'ng'ir qanoti yalpig'ichday ohista tebrandi. Sovuq shamol qanotlarining ostidan yo'l topib, uning mayin par qoplagan yumshoq biqinini izillatdi. Burgut bo'yinini vazmin burib, shamol esayotgan tomonga qaradi"[2.107].

Bir qarashda, har uchala yozuvchi ham tabiat tasvirini berar ekan o'quvchini bayon qilinadigan voqeaga tayyorlashga harakat qilgandek taassurot qoldiradi. Lekin har uch hikoyada peyzaj o'ziga xos badiiy niyatni bajargan. Nurali Qobul bayonida sokin tabiat tasviri va roviyning ham sokin o'y-fikrlari hikoya zamiridagi bag'rikenglikni ko'rsatsa, Shukur Xolmirzaev qora bulut tasviri, tuxumdek do'l yog'ishi orqali sokin bolalikning tugashi, bosh qahramoni ongida keskin burilish sodir bo'lishiga ishora singdirib yuborilgan. X.Do'stmuhammad esa tasvir yuksaklikdan va u yerning o'ziga xos tabiatidan boshlanib, birinchi tasvirning o'zidayoq ramziylik kuchli ekanligini sezish mumkin.

Nurali Qobul esa o'quvchida ekologik madaniyatni shaklantirish, tabiatga mehr uyg'otish kabilarga e'tibor qaratgan deb aytish mumkin. Biroq, yozuvchi hikoya yaratar ekan, o'zi topgan hayotiy materialni badiiy qayta ishlaydi, idrok qiladi, borliqning har bir parchasiga o'z tafakkur tarzi va epik kechinmalarini joylaydi. Endi uni anglash, tushunish va tushuntirishda obyektiv omillar bilan birga muallifning subyektiv olami ham muhim o'rin tutadi. Buni rivoyachi tavsiflayotgan peyzaj va sharshara orqali muallifning badiiy-falsafiy qarashlari uyg'unlashganida aniq kuzatish mumkin:

"Sharshara hayotning davomiyligini, inson qayerda va qanday holatda yashamasin, duyoning hech kim o'zgartira olmas qonunlari barcha uchun barobar ekanligini ta'kidlamogchidek, tinimsiz sharqiraydi. Qoyalar bag'rini yaxshilikka burkab turgan necha yuz yillik vazmin archalar ham sharsharaning falsafasini ma'qullagn kabi qo'l qovushtirib jimgina turishibdi". Mazkur peyzajda sharshara va archalar detal-obrazga aylanib, hayot haqidagi o'ziga xos badiiy xulosaga kelganligi ekspozitsiyadayoq asar tagzaminidagi badiiy g'oya, ijtimoiy muammo haqida dastlabki ma'lumotlarni beradi. Lekin rivoyachi buni ochiq aytmaydida voqealar rivodjini tugunga olib boradi: "Pastga qaytib tushganimda sheriklarim hali uyqudan uyg'onimagan, haydovchi bilan hasharchilardan biri nimanidir o'rta olgancha, tikilib turishar edi. Ajabo, burgut!.. Bir zum joyimda tik turib qoldim.

– Qanotidan o'q tegibdi, – dedi haydovchi yigit menga gunohkorona tikilib. – Mirzaqo'zi otib tashlab ketgan ekan, olib keldim[1.90].

Mazkur harakat va dialog zamirida rivoyachini va u orqali o'quvchini o'ylantiradigan tugun boshlanadi. Bu ona tabiatning sofliги va hayotbaxshligidan bahra olib qaytgan rivoyachi hamda o'quvchi qalbida shafqatsizlikka nisbatan nafrat uyg'otsa, ikkinchidan olam va odam munosabatining nozik tomonlari ustida bosh qotirishga undaydi. Chunki asarda ilk marta paydo bo'lgan burgut tasvirida uning chap qanotiga o'q tekkani, uzun va chiroyli qanoti endi unga bo'ysunmayotgani, qush azob chekayotgani, tumshug'i atrofidagi ajinlar osilib, uni yanada qayg'uli va ayanchli

qiyofaga solgani hamda shu holatida ham burgut odamlarga nafrat bilan qarab qo'ygani bir qarashda kishini tashvishga ham soladi. Yozuvchi shu o'rinda burgutning xarakterli jihatini ham ochiq bayon qilgan:

“Shofyor yigit burgutni ko'tarib pastlikka qarab ketgan yo'lning chetiga olib borib qo'ydi. Tosh yo'l ustida burgut ikkalamiz qoldik. O'zimni panaroqqa olib, uni kuzata boshladim. U yo'lning chap tomonidagi qumli qiyalikka chiqmoqchi bo'lb urinar, ammo silliq qumloqdan sirg'alib yana yo'lga qiyilib tushardi. Negadir pastlikka qarab ketgan tekis yo'ldan yurmas edi. Xiyol vaqt bir joyda qotib turgach, ilk qadam bosgan chaqaloqdek quyi tomon lapanglab bir-ikki yurdi-da taqqa to'xtadi”[1.90].

Sokin tabiatning tasviri bilan boshlangan hikoya bir zumda burgut ruhiyatidagi iztirob, anchli holat va olg'a intilish bilan qorishib sharsharaning falsafasiy xulosasiga izoh berayotgandek tuyuladi.

Yozuvchi burgutni bosh qahramon tasvirida berar ekan, bir gal unga ta'rif beradi, keyinga o'rinda xarakteriga xos jihatlarni ko'rsatadi. Bu faktlar ostida rivoyachi personajning xakteri ham namoyon bo'ladi. Tabiatga oshnoligi (sharsharani ko'rgan iborishi), kuzatuvchanligi, go'zallikni qadrlashi (kakliklar galasi qoyaning tepasiga, sharsharning boshlanish joyiga qo'nishi, tepalik va qoyalarning sarg'ish-yashil rangga bo'yolib, tasvirlab bo'lmas, tikilib to'ymas go'zal qiyofaga kirgani) va ko'ngli bo'shligi (bo'g'ziga allanima tiqilib, “uni qo'yib yuborish kerak” deyishi)da personajning xakteridagi turg'un qirralar aks etadi. Bu bilan bir qarashda muallif roviyning xakteridagi xususiyatlarga urg'u berayotganiga, ikkinchidan esa ijtimoyi jihatdan e'tiborga loyiq jihatlariga diqqat qilayotganiga o'quvchini ishontradi. Ikkinchi tomondan esa burgutning dinamik xakteri bilan mazmuniy munosabatga, ba'zi o'rinlarda esa ziddiyat (burgutning fojiasini tomosha qilish, kuzatish)ga kirishini ta'minlaydi. Bu esa hikoyaning kompozitsion tuzilishiga tashqi konfliktni olib kiradi. Bu ko'proq burgut va inson o'rtasidagi munosabatda ko'rinadi. Lekin hikoyada ikkinchi bir konflikt ham mavjud. Bu – olashaqshaq va burgut ziddiyatidir.

“Tog'-u toshda yoqimsiz aks sado berib, olashaqshaqning tovushi eshitildi. zum o'tmay u burgutning oldida paydo bo'ldi. Yo'l chetidagi xarsangdan xarsangga sakragancha burgutning xatti-harakatlarini kuzata boshladi. Bu kattakon va beso'naqay qushning oyoqda zo'rg'a turganiga ishonch hosil qilgach, yaqinroq bordi. Yoqimsiz tovush bilan baralla qichqirib, uni maxaz qilgach, yaqinroq bordi. Burgutning tepasida charx urib gir aylanarkan, dumi bilan uni bir-ikki turtib ham o'tdi. Uning betinim shaqillashidan darak topgan ikkita olashaqshaq va yana allaqanday qushchalar paydo bo'lib qoldi. Ular endi bir to'p bo'lib yarador burgutni oshkora maxaz qilishardi go'yo. burgut esa olis va qorli cho'qqilarga tikilgancha qotib qolgan edi. bu holatga uzoq tikilib o'tirib bo'lmasdi...” [1.91].

Yozuvchi olashaqshaq va burgutning kuchli ziddiyatini tasvirlar ekan, undan ta'sirlangan va tabiatning ichki qonuniyatlariga aralashayotgan rivoyachining holatini ham qistirib o'tadi. Biroq, bu bilan olashaqshaq va burgut konfliktidagi tashqi echimni yo'qqa chiqaradi. Lekin ular o'rtasidagi mazmuniy muammo va g'oya endi roviy obrazining mazmuniga o'tadi. Hikoyachi voqealarga aralashadi: “Burgutni ko'tarib qoyaning etagiga olib kelib qo'ydim-da, sekin uzoqlashdim. U anchagacha yarador qanotini yozib yotdi. mening ko'zdan g'oyib bo'lganimga ishonch hosil qilgandan so'ng o'rnidan qo'zg'aldi. Yarador qanotini yig'ib olishga bir urindi-da, cho'qqiga qarab shu qadar tez yurib ketdiki, xiyol shilviragan chap qanotini hisobga olmaganda unga o'q tegmagandek edi. Archalarni panalab men ham cho'qqi tomon borardim. Kichikroq bir xarsangga chiqqanda u yarador va qonli qanotini cho'qiy boshladi. Ajabo! U

alamdanmi, ochlikdanmi, og'riqning zo'ridanmi o'z go'shtini o'zi cho'qirdi..." [1.91]. Ana shu erda burgutning qat'iyati va o'z vatani bo'lgan cho'qqilar tomon intilishi orqali burgut obrazining mohiyatini ochgan. O'z go'shtini cho'qiy boshlashi orqali esa undagi matonat, jasorat, ozodlik va vatani uchun intilishida insonlarga ham o'rnak bo'larli jihatlar borligini ko'rsatgan. Ana shu tasvir hikoyaning kulminatsion nuqtasidir. Shundan so'ng u yana cho'qqiga intilishi va archalar oralab qorli cho'qqilar tomon dadil borishi bayon qilinadi. Shu yerda voqealar rivoji tugaydi. Undan keyin rivoyachining burgut bilan bog'liq shaxsiy qarashlari, badiiy-estetik mulohazalari keltiriladi. Mazkur fikrlarni hikoya kompozitsiyasidagi o'ziga xos echim, xulosa, xotima deb qarash mumkin.

Hikoya kompozitsiyasiga diqqat qilinsa, uning avvalida sharshara tasviri va so'ngra burgutning harakatlari beriladi. Bir qaraganda bir-biriga uncha mos kelmaydigan ikki chiziqli syujet bir-birini to'ldirib, yaxlit kompozitsiyani tashkil etgan. Ularni syujet bayoni davomida doimo ko'rinib turadigan rivoyachi va uning ichki olami bog'lab turadi.

Sharshara bilan bog'liq voqealar bayonidan keyingi badiiy-falsafiy xulosa bilan burgut voqeasidan keyingi badiiy-falsafiy xulosa o'ziga xos umumlashma fikrlar sifatida qadrlidir. Chunki sharshara va burgutning vatani qorli cho'qqilar. Har ikkalasida ham mag'rurlik, shiddat, mardlik va g'oliblik mavjud. Faqat biri yuksaklikda paydo bo'lib, pastga qarab intilib, zaminga hayot bag'ishlaydi, hammani o'ziga qaratadi. Ikkinchisi esa pastdan yuksakka intiladi va u ham hammaning e'tiborini o'ziga tortada. U ham odamlar uchun hayot darsini o'tagan.

Hikoyada garchi Mirzaqo'zi degan ovchi qatnashmagan bo'lsa-da, lekin uning burgutni otib, tashlab ketgani va haydovchi yigit burgutni olib kelgani aytiladi. Mirzaqo'zi hikoyada roviy bilan zimdan ziddiyatga kirishadi. Aniqrog'i, Mirzaqo'zining burgutni otib ketishi oqibatidagi voqealar roviyga ta'sir qilib uni hayot va o'lim haqida fikr yuritishga undaydi.

X.Do'stmuhammadning hikoyasidagi burgut obrazi ham o'ziga xos. Baland tog', qoya tosh, sovuq shamol, quyosh, quyosh nuri, qum zarralari, oq dumli burgut, polopon, uya, quyon, yulg'un kabi detallar bilan, sof tabiat tasvirida qo'ng'ir burgut obrazining yaratilishi yozuvchi ijodining o'ziga xos durdonasidir. Avvalo burgut va uning xarakterli jihatlarini sof tavsifiy ma'noni anglatasa, ikkinchidan u ramziy ma'noga ham ega.

Hikoyada qo'ng'ir burgutning ikki hil holatdagi voqealardan iborat syujet chizig'i vaqti-vaqti bilan o'rin almashib asardagi voqealarga o'ziga xoslik bag'ishlagan. Dastlabki voqealar liniyasida qanoti singan burgut ruhiy holati, qoya toshning shamolda emirilishi huddi burgutning kuchi ham sekin-asat so'nib borayotgani bilan qiyoslanib berilgan ekspozitsiya sifatida keltiriladi:

"Qoya toshning kamgak yeridan quyoshning beozor tillarang nuri ko'rindi-yu, havo sovib ketdi. Quyosh o'zidan sovuq purkayotgandek bo'ldi, undan taralayotgan zarrin izg'irin qoya toshni yonlab-yalab o'tib, qoya yoqasida turgan burgutning qanotiga, bo'yniga qadalayotgan edi. Burgutning oyog'i ostida g'o'dir toshga tegay-tegay deb osilib qolgan qo'ng'ir qanoti yalpig'ichday ohista tebrandi. Sovuq shamol qanotlarining ostidan yo'l topib, uning mayin par qoplagan yumshoq biqinini izillatdi. Burgut bo'yinini vazmin burib, shamol esayotgan tomonga qaradi"[107]. Bu liniyada kuchdan qolayotgan, umri tugab, och qolgan va qanotlarini ham tutolmayotgan, poloponlari unga talpinayotgan, jufti haloli esa kurashga chorlayotgan burgut tasvirlangan. Bunday voqealar oqimi xronologik tartibda davom etadi.

Ikkinchisida esa burgutning hayoti davomida eng yaxshi lahzalar tasvirlanadiki, u retrospektiv asosda bayon qilinadi. Asosiy voqealar oqimi bilan har ikki tomondan ko'p orqali ajratiladi.

“...Qo'ng'ir burgut odatda ayni shu damda ovga otlanar, oftob chiqib, olam banogoh charog'onlashib ketishini sezmay, g'aflatda qolgan jonivorlarni osonlikcha changaliga tushirardi. Agar ular biron o'lja yoxud emishga chalg'igan bo'lsa yana yaxshi – jonivorlarning o'zi qo'ng'ir burgut tajovuziga giriftor bo'lardi. Tong g'irashira yorishib, quyosh qoyadan ko'tarilganunga qadar qo'ng'ir burgut ikki qayta ovga borib qaytar, mo'ljallab turib yerga bamisoli toshdek otilishi besamar ketmas, u ovdan o'ljasiz qaytish nimaligini bilmasdi...” [108].

Peyzaj syujet voqealarini asoslab, ularning rivojlanish yo'nalishini belgilab beradi. Yozuvchi buni anglagan holda ana shu tasvir orasidagi quyosh, shamol, qoya, ov kabi detallar orqali burgutning kuchga to'la va kuchdan qaytgan paytini yanada kuchaytirishda harakat qilgan. Masalan, birinchi syujet chizig'ida qoyaning emirilib borishi, undan ajralib chiqayotgan qum zarralari esa burgutning tumshig'i, parlari orasiga joylashib qolishi va qushning kuchdan qolishi o'zaro parallel ravishda tasvirlanadi. Quyoshning nurlari kuchaygan sari burgutning sovqotib borishi esa detal va obrazning ziddiyatli munosabati orqali burgutning holatiga izoh beriladi. Burgutning ovdan quruq qaytmasligi, tong mahallari ikki qayta ov qilishi detal manzarasi esa yosh burgutning qudratidan xabar beradi. Shu tariqa yozuvchi ikkita syujet liniyasi orqali yaxlit syujet kompozitsiyasini yaratgan.

Asardagi muammo va mavzu peyzaj hamda harakatdagi obraz tasviri asosiga quriladi. Barcha tashkiliy va badiiy muammolar, asosan, peyzaj va kuzatuvdagi obraz holati orqali ochib beriladi. Shunga muvofiq asar tili ham silliq va asosan tavsifiy-ta'rifiy matndan iborat.

Yuqoridagi ikki tasvirni o'zaro qiyoslasak, birinchisida nochor burgut qoya toshning kamgak erida turgani tasvirlanadi. Kamgak shamol yoki boshqa sabab bilan qoya toshning o'yilgan joyi, pana, lekin uchish va qo'nishga qulay joy bo'ladi. Yozuvchi quyoshni sovuq purkayotganga o'xshatmoqda, uning undan taralayotgan zarrin izg'irin qoya toshni yonlab-yalab o'tib, qoya yoqasida turgan burgutning qanotiga, bo'yniga qadalayotgan edi. Bu holat uning azoiy badanini zirqiratilgan unga og'riq beradi. Burgut bu dardga chidaydi va vazmin burilib shamolga qaraydi. Mazkur tasvirdagi darddan, og'riqdan bir qanoti chayqalib ketayotgan burgutning sukunatidan yozuvchi uning portreti va qoyalar tasviriga xos uyg'unlikni topgan. Axir tosh ham emirilmoqda, sovuq shamol yillar davomida uning ham har tomonidan o'tib, yalab, yulqub, zarralarini uchirib yubormoqda. Shu erda qoya va burgut o'rtasidagi ruhiy bog'liqlik ko'rinadi.

Ikkinchi tasvirda esa burgutning erta tongda ovga chiqishi, sokin uyquda, g'aflatda yotgancha burgutga o'ljaga aylangan jonivorlar fojeasi va bunga oddiy holdek qaraydigan burgutning shiddati tasvirlangan. Qarangki, shunday shiddat, kuch va o'tkir nigohga ega bo'lgan qudratli burgut ham ilojsiz.

Birinchi syujet liniyasining keyinida qo'ng'ir burgutning sherigi va poloponlari borligi tasvirlanadi:

“Bir sakrasa yetkulik joyda – uya yonida turgan juftiga, uning kiftidagi oqish hol-hol tangachalariga qaradi. Unga orqa qilib turgan jufti bo'ynini cho'zib uzoq-uzoqlarga alangladi. Qo'ng'ir burgut sherigining dumida bulutdek oppoq bir tutam patidan ko'z uzmay qoldi. Oq dumli burgut dam yonidagi toshdevor ortida tumshug'ini kappa-kappa ochib tinimsiz chag'illayotgan polaponlariga, dam olis-olislariga qaradi. Qo'ng'ir burgut

ham boshini o'sha yoqlarga burdi, biror havfdan tahlikaga tushgandek shoshqich suzib borayotgan bulut uyurlarini, daraxtzorni, bepoyon dashtu dalani o'tkir nazaridan o'tkazdi." [108]

Peyzajda qoyalarda yashayotgan burgut va uning oilasi tasvirlangan. Ular och va tahlikada. Ularning so'zsiz turishi kishiga burgutlarning yanchli ahvolidan darak beradi. Bu go'yo ramziy ma'noda, oilasidagi yoki jamiyatdagi ulkan falokatni oldindan sezib, ilojisizlikdan karaxt holga kelgan kishini, oilani eslatadi. Biz boshqa tasvirlarda ijobiy ma'noda kelgan bulut detalini bu erda shoshilib, allaqanday dard, qayg'u, fojeadan qochayotgan odamlar to'dasiga o'xshatilganiga guvoh bo'lamiz. Shu holda ham hech qanday xavfdan cho'chimay, og'zilarini ochib ota-onasidan ozuqa talab qilayotgan, yashashga, tiriklik zavqini totib ko'rishga intilayotgan burgutchalar timsolida keksa burgut orzularining davom etayotganini ilg'ash qiyin emas. Poloponlar keksa otaning ulkan orzularini, burgutlar an'anasini amalga oshirishga shay o'g'lonlarga o'xshaydi.

"Oq dumli burgut to'shini toshga bosib chog'landi-da, engil sakrab qanotini yoygancha qoyadan pastga sho'ng'idi. Qo'ng'ir burgut bo'ynini qisib, hurpaydi, ko'zini yumdi. Shamolning zo'ridan tanasi chayqalib, qayrilma tumshug'i toshga taraqlab tegdi. U ko'zini ochib panjalariga, o'siq orqa tirnog'i qaradi – toshni changalladi.

Polaponlari bexosdan qattiq chag'illadi. Qo'ng'ir burgut hurkib uyaga qaradi. Polaponlarining kalta, sarg'ish tumshug'i, besabr qoqilayotgan zaif qanotchalarining uchlari ko'rindi. Uya shamol yo'nalishidan chekkada – sovuq oqimdan panada edi"[108].

Oilasi boqolmay nochor, qanotlarini yig'ishga ham majoli qolmagan, sovuqdan qaltirayotgan burgutning tasviri uydagi polaponlarining jovdirashi oldida fojeaviy tus oladi. Yozuvchi shu orqali peyzajga syujet liniyasidagi fojeaviylik pafosini singdirgan. Burgut obrazi orqali esa burgutning yuksaklikka ko'tarilish ideali, buyuklik timsoli ekanligini, lekin ayni tasvirda alamdanda ko'zini yumayotgan burgut ichki olamini tasvirlaydi. Ana shu o'kinch va dard kuchaygan lahzada yozuvchi lirik chekinish qilgandek burgutning yosh va kuchli pallasini tasvirga oladi:

"... vaqt-bevaqt qoyalar tepasida shamol jazavaga tushar, zalvorli tog' o'rkachlarini ontarib tashlamoqchidek uvillar, shunda qoya tosh ham dosh berolmaydigandek, bir yumalab, tubsiz jarlikka ag'darilib ketadigandek tuyulaverar, uyasini panoh tutgan qo'ng'ir burgut esa asov bo'ron bilan yuzma-yuz olishmoqchidek qanot yoyib unga qarshi borar, shamol uni dam o'ng, dam so'l tarafga itqitib tashlar, lekin burgut bo'sh kelmasdi. Jufti halolining sho'xligidan sarosimagan tushgan oq dumli burgut uning yoniga otilib borar, tahlikali "qyeq, qyeq"lab uyaga qaytar – uni uyaga chorlar..." [109] Shu erda nar qo'ng'ir burgut va oq dumli modda qushning o'zaro munosabati shamol timsolidagi hayot mashaqqatlari bilan uyg'unlashib o'ziga xos tasviriy- falsafiy xulosaga aylangan. Hayot ana shunday bo'ron va shamoli bilan, unga qarshi kurasha oladigan mard, jasur, dovyurak, tahlikaga o'ch odamlari odamlari bilan go'zal. Ular uchun panada, uyida yotish zavq bermaydi, kishining shashtini qirqadi degan tamoyil ustundir.

Lekin hayotning turli shamol – qiyinchiliklari sobit, qat'iyatli burgutni ham holdan toydirib o'zining azaliy hukmron ekanligini ko'rsatadi:

"Qo'ng'ir burgut o'zini shamoldan chetga olish uchun panjasini toshdan uzdi, uzdi-yu, munkib ketdi, qanotiga tiralib, hurpaydi. Titroq qanotidan panjalariga, undan tirnoqlariga ko'chdi. Po'sti tob tashlagandek, qavat-qavatlashib qotgan panjalari, qayrilma tirnoqlari oyog'ining ostidagi xarsang toshdek sarg'ayib ketgan, go'yo

tirnoqlari toshga ildiz otgandek yoxud oyoqlari toshdan o'sib chiqqandek harakatsiz, jonsiz edi. Shu alpozda toshdan to'shini uzolmasa, boshini ko'tara olmasa, vassalom – qaytib qaddini tutolmasligi, hatto, hu-u jahannamga ag'darilishi hech gap emasdi. Lekin shu payt jonivorning qanotlarining osti ... biqini ... shu qadar sovgotdiki, butun tanasi muzga aylanayotgandek bo'ldi, qattiq hurkidi. ... Jon saqlash sezimi zo'r kelib, uya tomon og'ir va ohista surildi"[110].

Qarangki, dard, sovuqlik ham insonning tafakkurini, hayotga bo'lgan muhabbatining bir zarrasi ekanligi shu tasvirda uqdirilgan. Yozuvchi bu bilan hayotning sovuq va issiq kuni bor, ular kishi irodasi, matonatini toblaydi, oq-qorani tanishga o'rgatadi, demoqchi. Chunki burgut shu paytgacha o'zini mayllar qurshoviga topshirib yashaganligi kiyingi peyzajda berilgan:

“... U shu chog'gacha hech qachon, hech narsadan o'zini tiygan emasdi. Vujudida parvoz mayli uyg'onib, bu mayl to'la istakka aylanib ulgurmasidanoq bir sapchishda qoyadan sho'ng'ir, qanotlarini dast yoyib osmonu falakka ko'tarilar, vazmin va salobat bilan suzib borar ekan shamol oqimlari, bulut uyurlari, quyosh nurlarini tumshug'i, ko'zi, bo'yni va va parlarida, etu suyaklarida his qilar, xuddi shunday masrurlik o'ziga biror jonzotga nasib etmasligini bilgandek viqor-la uchaverar, uchaverar, uchaverardi...”[111].

Yozuvchi shu tariqa ikkita syujet liniyasini o'zaro qiyoslab, yoshlik va keksalikni o'zaro solishtirib, vafo va sadoqat, bir-birga keraklik va ortiqchalik holatlarini tasvirlar ekan, qo'ng'ir burgut qoyadan pastga sho'ng'ib, o'zini qurbon qilishidagi ruhiy holatga tayyorlaydi. To'g'ri, hikoyada burgutning qoyadan qulashi yoki o'zini toshga urib o'ldirishi tasviri berilmagan. Lekin burgutning uchishga bo'lgan intilishi, nochor holatda ham tamshanayotgan bolalari, uchishga talpinayotgan ikki qo'ng'ir jo'jalar timsolida u hayotga, uchishga rag'bat topa oladi va uchishni qo'msadi. Shu yerda birinchi syujet liniyasidagi voqealar tugaydi. Yozuvchi ko'p nuqta orqali o'zi mayda tafsilotlari, diqqat va mehr bilan tasvirlagan burgutning ucholmasdan toshparchin bo'lishini xohlamaganini ifodalaydi.

Aslida har ikkala syujet liniyasini alohida bir-biridan ajratib hikoya qilinsa ham asar badiiy jihatdan o'ziga xos bo'ladi va oldiga qo'yilgan badiiy-estetik, ma'naviy-ma'rifiy, g'oyaviy vazifasini bajaradi.

Xurshid Do'smuhammad hikoyasining qahramoni – burgut juda ko'p o'ylanadigan, o'tgan hayotini yodga oladigan, o'z harakati, xato va yanglishlarini qayta baholashga urinadigan va umrining so'nggi daqiqalarda ham mag'rurligini yo'qotmaydigan irodali, qat'yatli shaxs obrazidir. Burgut o'z hayotini qayta jonlantirar ekan bu bilan ayni chog'dagi holati bilan qiyoslaydi. Uni ramziy ma'noda chin yurakli, sof niyatli haqiqiy inson deb atash mumkin.

Nurali Qobil yaratgan burgut esa real obraz sanalib, unda odam va tabiat munosabati, inson yovuzligi ham real hayot falsafasini ko'rsatib beruvchi ibratga aylanganini yarador burgut va uning olashaqshaqlardan qochib, tepaga intilishida ko'rsatib bergan. Uning ortida bir inson qismati turgani, har bir peyzaj detali ortida esa real hayotiy muammo yoki to'siq bo'lgani kishini hayotsevarlikka, yaratishga undaydi.

Shukur Xolmirzaevning “Bandi burgut”i ham o'z ozodligi uchun intilishi, asirlikka ko'nikolmasligi va soxta burgutga qarshi kurashib qahramonlarcha jon berishi va bu bilan bolalar qalbida jasurlik, shaxs erki, ozodlik kabi fazilatlarni shakllanishiga turtki bergan. Shuning uni xuddi inson kabi qachonlardir milliy qahramonlar ko'milgan joyga dafn etishadi.

Xulosa.

1.Hikoyalardagi shartli qismlar va ular mazmunidagi muammo, epik kechinma, g'oyaviy yo'nalish, tasvirdagi muvofiqlik kabilarni bir-biriga moslash juda qiyin kechadigan jarayondir. Chunki burgut hayoti, turmush tarzi va kurashining mantig'ini bilish yozuvchilardan uzoq yillik kuzatish, bilish va sabr toqatni talab etadi. Biz ko'rgan asarlarda muallif buning uddasidan chiqqan.

2.Dastlab yaratilgan hikoyada burgut obrazi odam va tabiat o'rtasidagi munosabat buzilishi sifatida asarga kirib kelgan bo'lsa, keyingilarida tabiat qonuniyatlari sabab ojiz qolgan burgutni ko'ramiz. Lekin har uchchalasida ham burgut mag'rur, erk, ozodlik uchun kurashuvchi obraz sifatida tasvirlangan.

3.Obrazlarning o'zini tutishi, badiiy asar doirasidagi harakati o'z mohiyatiga ko'ra, dinamikligi va tasvir uchun olingan paytdagi holatidan kelib chiqib cheksiz o'zgaruvchanligi zamirida mualliflarning qat'iy, o'zgarmas g'oyalari, badiiy-estetik qarashlari yotibdi. Badiiylikning ana shunday o'ziga xos qonuniyatlari borki, ulardan biri – bu shaklda o'zgaruvchanlik mazmunda esa o'zgarmaslikdir. Aslida har uchala hikoya ham shakl va mazmun birligi jihatidan o'ziga xos yaxlitlikka, puxtalikka ega.

4.Yozuvchilar doimiy harakatdagi obrazlar, tasvirdagi harakatlar ostiga o'zlarining badiiy-estetik ideallaridan kelib chiqib qat'iy tamoyil, o'zgarmas hayot qonuniyatlarini mohirlik bilan singdirib yuborishgan. Ana shu ziddiyatlar butunligi hikoyalarning badiiy strukturasini mukammal bo'lishini ta'minlagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Sulton, Izzat. Adabiyot nazariyasi: darslik [Mas'ul miharrir Naim karimov]. – Toshkent: O'qituvchi, 2005. – 272 b.
2. Умуров Х. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Шарк, 2002. – 256 б.
3. Қобул, Нурали. Оқ каптарлар: Ҳикоялар, қиссалар, эссе. –Т.: Ўзбекистон, 1990, - Б.89-91.
4. Хуршид, Дўстмуҳаммад. Беозор кушнинг қарғиши.: Ҳикоялар. –Т.: Шарк, 2006, -Б.107-116.
5. Холмирзаев Ш. Танланган асарлар. III жилдлик. III-жилд: ҳикоялар. -Т.: Шарк, 2009, - Б.5-28.
6. Щепилова Л.В. Введение. в литературоведение. – М. Гос.Уч-ПЕД.ИЗД., 1956. - 224 с.

Abdupattoyev Muhammadtohir Tojimamatovich, filologiya fanlari doktori, professor.

Farg'ona davlat universiteti. ORCID - 0000-0002-3816-8437

Abdupattoyevmuhammadoxir@gmail.com

POETIK NUTQ KOMPOZITSION-SINTAKTIK QURILISHINING FUNKSIONAL IMKONIYATLARI

<https://zenodo.org/records/18724360>